

ДО ПОРТРЕТНОЇ ГАЛЕРЕЇ ВИДАТНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ: КОСТЯНТИН ДМИТРОВИЧ УШИНСЬКИЙ (1823/1824–1870/1871)

Серед когорти видатних непересічних вітчизняних педагогів – Костянтин Дмитрович Ушинський займає особливе місце. Його життя, педагогічна спадщина, яка є невичерпним джерелом із різноманітних питань освіти й виховання, привертала і привертатимуть багатьох дослідників різних поколінь. Праця К. Д. Ушинського на педагогічній ниві заслуговує найглибшу шану.

Костянтин Дмитрович Ушинський народився 18 або 19 лютого 1824 р. (за іншими даними, 1823 р.) у с. Богданка на Новгород-Сіверщині (за іншими даними, в Тулі) в родині дрібномаєткового дворянина, ветерана Вітчизняної війни 1812 р. Сім'я не мала великих матеріальних достатків, оскільки Дмитро Ушинський відпустив селян на волю ще до реформи 1861 р. Мати, Любов Степанівна Гусак-Капніст, яка походила з родини відомого українського письменника В. В. Капніста, померла, коли синові було 11 років. Але його початковою освітою й вихованням опікувалася саме вона. Прищеплену нею любов до української мови й культури педагог проніс через усе своє життя. Середню освіту Ушинський здобув у Новгород-Сіверській гімназії, яка, на його думку, була однією з найкращих на той час. Після закінчення гімназії (1840) він вступив на юридичний факультет Московського університету і закінчив його в 1844 р. з відзнакою. Під час навчання захоплювався лекціями історика Т. М. Грановського та професора-юриста П. Г. Редкіна. Студент Костянтин давав приватні уроки, оскільки на той час батько збіднів і не міг надсилати йому грошей. Юнак багато читав, вивчав сучасну філософію, захоплювався літературою, мистецтвом, прагнув бути в курсі політичних подій у Росії та за кордоном. Збереглися окремі уривки з його щоденника, з яких постає образ людини великого розуму, міцної волі, відданої своїй вітчизні, народові.

Після закінчення університету К. Д. Ушинського призначають виконувачем обов'язків професора в Ярославський Демидовський юридичний ліцей на кафедрі камеральних (економіко-юридичних) наук, де він працював у 1846–1849 рр. Як викладач він був надзвичайно популярний серед студентів, оскільки його лекції вирізнялися самостійністю мислення, майстерністю викладу. Але царський режим під впливом революційних подій 1848 р. на Заході посилив реакцію в Росії; юридичні й політичні науки перебували під особливим контролем. З цим не міг змиритися Костянтин Дмитрович, і за рішучий протест проти принизливого поліцейського нагляду над вищою школою його звільнили з роботи. Скрутне матеріальне становище змусило його погодитися обійняти посаду дрібного урядовця в одному з департаментів Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі (1849–1855). За різкий відзив про начальника, графа Д. А. Толстого, його звільнили і звідси. Певний час він присвятив журналістській діяльності, зокрема працював у журналі „Современник”: писав статті, перекладав наукову й художню літературу.

У 1851 р. К. Д. Ушинський одружився з подругою свого дитинства Надією Семенівною Дорошенко (походила зі славного українського роду Дорошенків, донька українського дворянина), якій належав хутір Богданка в Глухівському повіті Чернігівської губернії (тепер Шосткинського району Сумської області). Подружжя мало п'ятьох дітей.

Після років безробіття, журнальної праці Костянтин Дмитрович влаштувався в 1854 р. викладачем, а згодом інспектором Гатчинського сирітського інституту, де він істотно покращив навчально-виховний процес. Тут він долучився до практичної педагогічної діяльності й розробки основних проблем педагогічної науки.

Наприкінці 50-х років XIX ст. побачила світ праця М. І. Пирогова „Вопросы жизни”, в якій педагог закликав перебудувати справу виховання й освіти. Вона справила велике враження на К. Д. Ушинського і в 1857 р. з'явилася його перша педагогічна стаття „Про користь педагогічної літератури”, де він порушив питання про значення педагогічної літератури в поширенні педагогічної теорії серед учителів. Це була не лише перша, а й по суті програмна педагогічна праця К. Д. Ушинського. Він підняв у ній такі важливі соціально-

педагогічні проблеми, як народність виховання, залежність школи від умов суспільного розвитку, значення громадської ініціативи в розвитку народної освіти й відповідальності педагогічної науки перед суспільством; а також низку теоретичних проблем: наукові основи педагогіки, співвідношення педагогічної теорії і практики, місце й роль виховання в педагогічному процесі, педагогічна майстерність тощо.

Згодом були опубліковані інші праці вченого: „Три елементи школи” (1857), „Про народність у громадському вихованні” (1857), „Про заходи поширення освіти через грамотність” (1857) та ін. Ці статті зробили К. Д. Ушинського відомим і популярним педагогом.

Наприкінці 1859 р. Костянтина Дмитровича призначили інспектором Смольного інституту, заснованого ще за Катерини II. Це був становий закритий жіночий привілейований навчальний заклад, який мав два відділення: для дітей дворян і для дітей міщан. Інститут жив традиціями ще XVIII ст., основна увага приділялася вивченню французької мови, а інші предмети викладалися на дуже низькому рівні. Жінок виховували в дусі християнської моралі, прививали їм світські манери. Педагог виступив справжнім реформатором: знищив поділ на „благородний” і „міщанський” відділи, запровадив семирічний термін навчання, нові навчальні плани, ввів нові предмети – природознавство й фізику, відкрив школу грамоти для покоївок, запросив на роботу нових учителів, започаткував викладання предметів рідною мовою тощо. Але всі ці починання розцінили як зневагу до традицій Росії. До речі, переслідувань учений зазнавав практично впродовж усього життя, оскільки офіційна влада не сприйняла його демократичних педагогічних ідей.

Зазначимо, в 1861 р. учений видав свій перший підручник для початкової школи „Дитячий світ” у двох частинах. У 1860–1861 рр. він редагував „Журнал Міністерства народного просвещения”, де опублікував статті: „Праця в її психічному і виховному значенні”, „Рідне слово”, „Проект учительської семінарії”. Костянтин Дмитрович перетворив журнал із сухого збірника офіційних розпоряджень і наукових статей у педагогічний журнал.

За сфабрикованим доносом законовчителя Гречулевича в січні 1862 р. Ушинського звільнили з посади. Педагог два дні готував відповіді на звинувачення. Все пережите призвело до того, що він захворів, кров ринула у нього з горла, а на другий день він устав з ліжка посивілим. Проте, завдяки підтримці імператриці Марії Олександрівни К. Д. Ушинський як член Учбового комітету при IV відділенні Власної Його Імператорської Величності канцелярії одержав довгострокове відрядження за кордон до Швейцарії із збереженням заробітної плати відповідно до посади інспектора класів, а також – доручення оглянути найкращі закордонні училища і подати їх детальний опис. Завдяки підтримці імператриці Марії Олександрівни закордонне відрядження за бажанням К. Д. Ушинського збільшилося з одного до п’яти років. Після цих подій Костянтин Дмитрович займався тільки науково-методичною діяльністю.

Протягом п’яти років перебування за кордоном він вивчав народну школу, вчительські семінарії, жіночі навчальні заклади. Саме там написав основні педагогічні твори: „Людина як предмет виховання” (перший том вийшов у Петербурзі в 1868 р., другий – у 1869 р.), „Листи із Швейцарії”, загальновідомі підручники „Рідне слово” (три частини), „Керівництво до викладання за „Рідним словом” (дві частини) та кілька десятків статей, присвячених проблемам педагогічної психології.

На жаль, завершити працю „Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології” К. Д. Ушинському не вдалася. Смерть обірвала життя вченого, коли він розпочав роботу над третім томом „Педагогічна антропологія”.

„Педагогічна антропологія” складається з двох великих частин: „Частина фізіологічна” і „Частина психологічна”. В ній Костянтин Дмитрович обґрунтував предмет педагогіки, її закономірності, принципи. Він також дослідив фізіологічні закони діяльності людського організму і психічні явища, ними зумовлені, з чіткою педагогічною метою – знайти резерви виховання й розширити сферу його впливу. Ця фундаментальна праця стала підсумком попередніх педагогічних шукань ученого й мала велике значення для подальшого розвитку педагогічної науки.

Серед учителів Російської імперії популярність К. Д. Ушинського була великою. Невипадково його називали „учителем учителів”. У нього вчилися педагоги українські, російські, інших народів. Педагогічній діяльності він присвятив 15 років (1855–1870), з них практичній – сім, теоретичній – вісім. Повернувшись до Росії (1867), Костянтин Дмитрович знову потрапив в атмосферу несприйняття. Міністерство народної освіти очолював його особистий ворог граф Д. А. Толстой. До речі, саме з ініціативи графа була заборонена книжка К. Д. Ушинського „Дитячий світ”.

Постійні переслідування остаточно підірвали здоров'я видатного педагога. За порадою лікарів він поїхав до Криму лікувати хворі легені. Згодом вирішив остаточно оселитися в Києві. Але невдовзі його спіткало тяжке горе. На похованні через нещасний випадок загинув старший син, вісімнадцятирічний Павло. Після тяжких страждань здоров'я Костянтина Дмитровича знову погіршало. Лікарі наполягали на ще одній поїзді до Криму. По дорозі він змушений був через хворобу зупинитися в Одесі, де й помер на сорок сьомому році життя о другій годині ночі 23 (за іншими даними, 24) грудня 1870 р., правлячи рукопис „Педагогічної антропології”. Смерть великого педагога схвилювала освітянську громадськість Одеси. Народні вчителі, учні народних шкіл провели труну з його тілом до залізничної станції. К. Д. Ушинського поховали в Києві, над Дніпром, на території Видубецького монастиря. Нащадки виконали його бажання.

Доньки Костянтина Дмитровича Віра (1855–1920) і Надія (1856–1944) продовжили просвітницьку справу батька. Віра Костянтинівна домоглася відкриття на власні кошти двох шкіл у Києві і присвоєння їм імені К. Д. Ушинського та викладання в них за підручниками „Рідне слово”, „Дитячий світ”.

Недовгим, але яскравим був життєвий шлях цієї людини, яка залишила творчу спадщину, що переживе віки. На ідеях „учителя учителів” ґрунтується сучасна, в тому числі й українська, педагогіка. Його світогляд формувався під впливом російської та європейської філософської думки, революційних подій у Європі 40–50-х років XIX ст. Окрім російської та української, він володів грецькою, латинською, англійською, французькою, німецькою мовами.

Квінтесенцією педагогічної концепції К. Д. Ушинського є положення про нерозривний зв'язок філософських поглядів і теоретичних педагогічних положень. Як зазначає академік О. В. Сухомлинська, „найвизначнішим і найсуттєвішим внеском Ушинського є підхід до педагогіки як антропологічної науки, обґрунтування її психологічних засад”; побудова ним педагогічної концепції на чотирьох засадах: „народність, у тому числі націоналізм; християнство, а точніше православ'я; суспільний характер освіти, що спирається на ту ж народність; наука, якій він, до речі, надавав останнє місце серед інших”. [333, с. 38].

Великою заслугою Костянтина Дмитровича є те, що він одним із перших сформулював ідею народності в педагогіці, подав її як основну складову виховної системи. Така ідея базується на переконаності в тому, що кожен народ має право на школу рідною мовою, побудовану на народних традиціях. І хоча педагог не заперечував значення історичного досвіду інших народів, проте вимагав, щоб засвоєння його було підпорядковане принципів народності. Це питання він глибоко дослідив у статті „Про народність у громадському вихованні” (1857).

Аналізуючи загальні основи європейського, а також американського виховання, учений дійшов висновку:

- немає ні в теорії, ні на практиці загальної системи народного виховання для всіх народів;
- кожний народ має свою особливу національну систему виховання, тому неможливо, щоб один народ запозичав в іншого виховні системи;
- досвід у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх народів, але в тому розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам;
- науку не треба плутати з вихованням, адже вона є спільною для всіх народів, але не для всіх народів і не для всіх людей є метою і результатом життя;
- громадське виховання не може самостійно розв'язувати питання життя, не веде за собою історію, але йде слідом за нею;

- громадське виховання тільки тоді буде дієвим, коли його питання стануть громадськими питаннями для всіх і сімейними для кожного;

- збудження громадської думки у справі виховання — це основа його розвитку.

Ідея народності освіти й виховання яскраво висвітлена у статті „Рідне слово” (1861), в якій автор уперше виступив із цілком сформованим філософсько-психологічним поглядом на рідну мову. Рідна мова за К. Д. Ушинським має бути основним предметом початкового навчання, аби діти навчилися свідомо використовувати її скарби, розвинули в собі дар слова, засвоїли граматичні закони в логічній системі.

Ідея народності, яку розробив К. Д. Ушинський, знайшла відображення у створених ним підручниках для початкової народної школи „Дитячий світ” і „Рідне слово”.

Учений розробляв дидактичну науку, зробив вагомий внесок у розвиток теорії навчання в загальноосвітній школі. Він розкрив загальні умови навчання й виховання дітей, був прихильником класно-урочної системи і вважав урок основною ланкою навчально-виховного процесу.

К. Д. Ушинський уперше теоретично й практично довів ефективність звукового, аналітико-синтетичного методу навчання грамоти; розробив і науково обґрунтував основи початкового навчання та виховання дітей. Педагог був прихильником виховного навчання. У статті „Три елементи школи” (1857) він дослідив співвідношення виховання й навчання. Аналізуючи досвід шкіл Великої Британії, Німеччини і Франції, Ушинський дійшов висновку, що розрив між вихованням і навчанням призводить до суперечливості педагогічного процесу, позбавляє його цілісності й ефективності.

Костянтин Дмитрович виступав проти позбавлення школи її виховних функцій і завдань. Зокрема критикував практику російського Міністерства народної освіти, яке прагнуло впроваджувати педагогічні новації з Німеччини. А причиною цього було те, що німецька педагогіка обмежувала діяльність школи тільки навчанням. Водночас учений акцентував увагу на досвіді англійської школи, яка на перший план висувала саме виховання. Хоча й цей приклад не був ідеальний, оскільки, на його думку, у своїй основі англійське виховання було антидемократичним і консервативним.

Приводом до написання статті „Про засоби поширення освіти через грамотність” (1858) стала гостра дискусія про роль грамотності для народу. Виникла вона після виходу допису відомого письменника В. І. Даля, який доводив, що поширення грамотності веде до зниження моральності народу. Костянтин Дмитрович заперечував це твердження, посиляючись на досвід Північно-Американських Штатів, як тоді називали США. Ідеї про переваги американської демократичної системи освіти він розвинув також у працях „Шкільні реформи в Північній Америці”, „Внутрішній устрій північноамериканських шкіл”.

Педагог великого значення надавав вивченню історії, географії батьківщини як важливим засобам повернення школи до народності. Він вважав, що початкове навчання має бути ближчим до життя, тоді успішно розвиваються розум і свідомість дитини. А от схоластичне навчання не приносить користі; раціональна організація шкільних занять має базуватися на постійній розумовій діяльності учнів. Учений аналізував проблеми наочності викладання, порядку й систематичності знань учнів. Він обстоював думку про те, що загальна освіта має бути пройнята ідеями гуманності, патріотизму.

На переконання Костянтина Дмитровича, праця є важливим чинником морального виховання, тому необхідно прищеплювати любов і серйозне ставлення до неї. У статті „Праця в її психічному і виховному значенні” (1860) вперше порушується й усебічно обґрунтовується одна з провідних ідей К. Д. Ушинського — про працю як про головний фактор, основний засіб виховання. Ця думка не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Цінними є думки вченого про роль і статус учителя в суспільстві, його професійну майстерність. Вплив його на учнів сильніший від підручників, моральних сентенцій, системи покарань і нагород. Педагогічна професія вимагає тривалої спеціальної та практичної підготовки. Костянтин Дмитрович розробив проект організації в Росії вчительських семінарій, склав програми з педагогіки для спеціальних класів жіночих навчальних закладів.

Він обґрунтував правила побудови уроку: вчитель має залучати до уроку всіх учнів, добиватися від них уважності; урізноманітнювати методи викладання, тримати в полі зору не тільки клас у цілому, а й кожного окремого учня. Критикуючи так звану німецьку рецептурну педагогіку, К. Д. Ушинський стверджував, що вчитель повинен знати основи дидактичної і психологічної теорії, але застосування їх залежить від нього самого.

Як бачимо, учений, спираючись на практичний досвід, розробляв різноманітні питання освіти й виховання на наукових засадах і ввійшов в історію як основоположник наукової педагогіки.

Протягом багатьох років у наукових колах не припиняються дискусії з приводу того, український чи російський педагог К. Д. Ушинський. І. Васькович у праці „Шкільництво в Україні (1905-1920)” зазначав: „К. Ушинський найбільший педагог української національності, справжній основоположник педагогічної науки в дореволюційній Росії...” [100, с. 209]. В Українському педагогічному словнику можемо прочитати, що К. Д. Ушинський – російський педагог [105, с. 342]. Цікаво, що в дореволюційний період такі характеристики, як „великий російський педагог”, „батько російських педагогів”, „учитель російських педагогів”, не вживались, а з 1945 р. почали експлуатуватися активно. Сучасні педагоги О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко переконані, що „хоча К. Ушинський писав свої праці російською мовою, бо так склалися обставини його життя, та й українська мова була під суворою царською забороною, але він відноситься до плеяди славетних українських педагогів і належить Україні, з якою завжди був кровно і духовно зв’язаний” [155, с. 161].

У приватному листі до відомого педагога і свого приятеля Л. М. Модзалевського від 9 грудня 1863 р. Костянтин Дмитрович називає себе українцем. А пізніше в іншому листі до нього ж пише: „В наступному році думаю переїхати до себе на батьківщину – до Києва” [1 (т. 2), с. 375]. Майже половину свого життя вчений прожив в Україні, добре знав українську мову та її діалектичні форми, добивався відкриття українських шкіл.

О. В. Сухомлинська характеризує К. Д. Ушинського як видатного слов’янського педагога, який „критикував існуючу школу, і говорив про значення праці у психічному розвитку людини, підходив до дитини як матеріаліст” і водночас ставив народність як принцип організації освіти на найперше місце, не мислив виховання без духовно-православного наповнення. Ольга Василівна називає його великим педагогом, який зміг „охопити всю систему соціальних і культурних впливів на розвиток дитини й самостійно, оригінально підійти до його бачення” [333, с. 38].

К. Д. Ушинський – це педагог світових масштабів, основоположник вітчизняної педагогічної науки. Він постає перед нами як педагог-філософ і теоретик виховання, як дидакт і методист, як педагог-психолог, як історик педагогіки. На його ідеях будувалася й розвивалася педагогіка не тільки російська й українська, а й багатьох країн. Творча спадщина вченого посіла вагомим місце у світовому педагогічному просторі. Ми, звісно, маємо пишатися тим, що українця-чернігівчанина було визнано „учителем російських учителів”, що його підручник „Рідне слово” перевидавався 150, а „Дитячий світ” – 70 разів і ними користувалися учні й учителі не лише Росії та України, а й Болгарії, Чехії, Словаччини, Польщі.

Науково-педагогічний доробок К. Д. Ушинського протягом багатьох років не втрачає своєї актуальності. Твори К. Д. Ушинського неодноразово перевидувалися до 1917 р., а з 1917 до початку 40-х років вони не видаувалися взагалі. За радянських часів найбільш повними зібраннями стали одинадцятитомник загальним тиражем 25 тис. примірників (1948–1952 рр.), виданий у Москві російською мовою, та шеститомник – 50 тис. примірників (1952–1955 рр.), виданий у Києві українською мовою. Проте, як повідомляють дослідники, багато його творів утрачено або стали частиною приватних колекцій, а з виданих за радянських часів вилучено деякі фрагменти, особливо ті, що стосувалися місця і значення релігійного виховання дітей і молоді. А видаувалися, цитуувалися й пропагуувалися ті ідеї, які були необхідні для виховання підростаючого покоління за умов соціалістичної системи. Цю прогалину нині намагаються заповнити українські вчені.

Зокрема, у 2007 р. Ю. М. Корнейко захистила кандидатську дисертацію на тему „Висвітлення зарубіжного педагогічного досвіду в творчій спадщині К.Д. Ушинського” [222]. Під новим кутом зору розглядають у своїх статтях життя та педагогічну діяльність Костянтина Дмитровича вчені Н. Б. Антонєць, О. В. Сухомлинська (2008). Вивчення педагогічної спадщини К. Д. Ушинського з особливою гостротою актуалізується й нині, бо життєвонеобхідним є знання про міркування педагога щодо значення вивчення рідної мови, щодо принципів християнського виховання, про роль учителя у розвитку суспільства, про зв'язок школи з життям та ін. У Російській Федерації перевидаються різними тиражами оповідання і казки К. Д. Ушинського (2004, 2008), у 2005 р. побачило світ видання „Избранные труды в 4 томах. Ушинский К. Д.”, підготовлене відомим істориком педагогіки Е. Д. Днєпровим [4]. Зважаючи на такі обставини, нам, дослідникам, ще належить підготувати і опублікувати праці великого вітчизняного педагога, відкрити багато невідомого у його спадщині, донести її таким чином не лише до науковців, а й до широких кіл громадськості.

Березівська Л. Д., доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник, доцент,
провідний науковий співробітник Інституту
педагогіки АПН України